

ONOMASTIK BIRLIKLAR VA ULARNING TIL TIZIMIDAGI O'RNI

Axmatova Intizora Hasan qizi

Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi va jurnalistika

kafedrasi o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. *O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi o'zbek tilining respublikamiz hayotining barcha sohalarida to'liq amal qilishi uchun shart-sharoit yaratib berdi. Jumladan, til lug'at tarkibining bir qismini tashkil qilgan onomastik birliklarga munosabat tubdan o'zgardi. "Joy nomlarini tartibga solish to'g'risida" Vazirlar Mahkamasining alohida qarori e'lon qilindi. Mazkur maqolada onomatika, onomastik birliklar xususida nazariy qarashlar aks etgan.*

Kalit so'zlar: *onomastika, toponimika, oykonimiya, gidronimiya, kosmonimiya, oronimiya, areal, mikrotoponimiya, makrotoponimiya, onomastik konversiya.*

Abstract. *The adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language" created the conditions for the full use of the Uzbek language in all spheres of life of our republic. In particular, the attitude towards onomastic units, which are part of the language vocabulary, has fundamentally changed. A separate resolution of the Cabinet of Ministers "On the regulation of place names" was published. This article reflects theoretical views on onomastics, onomastic units.*

Keywords: *onomastics, toponymy, oikonymy, hydronymy, cosmonymy, oronymy, areal, microtoponymy, macrotoponymy, onomastic conversion.*

Аннотация. *Принятие Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» создало условия для полноценного использования узбекского языка во всех сферах жизни нашей республики. В частности, коренным образом изменилось отношение к ономастическим единицам, входящим в языковой словарь. Было опубликовано отдельное постановление Кабинета Министров «О регулировании топонимов». В данной статье отражены теоретические взгляды на ономастику, ономастические единицы.*

Ключевые слова: *ономастика, топонимия, ойконимия, гидронимия, космонимия, оронимия, ареальная, микротопонимия, макротопонимия, ономастическая конверсия.*

Onomastika – yunoncha soʻz boʻlib, “*nom qoʻyish sanʼati*” degan maʼnoni bildiradi. Hozirgi vaqtda bu termin ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1) maʼlum bir til, xalq tarkibida qoʻllangan barcha atoqli otlarning yigʻindisi; 2) atoqli otlar, ularning shakllanishi va oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganuvchi tilshunoslik sohasi¹.

Oʻzbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunning qabul qilinishi oʻzbek tilining respublikamiz hayotining barcha sohalarida toʻliq amal qilishi uchun shart-sharoit yaratib berdi. Jumladan, til lugʻat tarkibining bir qismini tashkil qilgan onomastik birliklarga munosabat tubdan oʻzgardi. «Joy nomlarini tartibga solish

¹ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. –Б.60.

to'g'risida» Vazirlar Mahkamasining alohida qarori e'lon qilindi. Shuningdek, «Davlat tili haqida»gi Qonunda«O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'iy nazar, o'z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar» hamda «Geografik obyektlarning nomlari davlat tilida aks ettiriladi», – deb yozib qo'yildi.

Darhaqiqat, tilshunoslikda atoqli otlar deb yuritilayotgan nomlar tilimizning bebaho tarixiy, madaniy va ma'naviy boyligidir. Bu boylik o'zbek tilida ko'p asrlar davomida asta-sekinlik bilan tarkib topib, shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Atoqli otlar jamg'armasini asrash, uni yangi nomlar bilan to'ldirib borish, ilmiy asosda o'rganish har birimizning muqaddas burchimizdir. Atoqli otlarning milliyligi, tabiiyligini saqlash, nomning milliy til qonuniyatlariga mosligini belgilash davr talabidir.

Mustaqillik, milliy istiqlool bilan bog'liq yangi-yangi nomlar paydo bo'lmoqdaki, ularni izchil va yaxlit bir tizim sifatida o'rganish bugungi tilshunoslik fani uchun zarur bo'lgan muammolardan biridir. Shoir Erkin Vohidov ta'kidlaganidek, «Ismlarning tarixi uzoq, ismlarda asrlik qismat». Darhaqiqat, ismlar tarixi – xalq tarixi. Uni maxsus kurs sifatida o'qitish obyektiv haqiqatdir.

XX asrning 60-70-yillarida o'zbek tilshunosligida bir qator ilmiy yo'nalishlar paydo bo'ldi. Masalan, eksperimental fonetika, fonologiya, morfonologiya, frazeologiya, uslubshunoslik, nutq madaniyati, ijtimoiy tilshunoslik (sotsiolingvistika), areal lingvistika, lingvostatistika kabilar. O'zbek onomastikasi ham o'sha davrlarda vujudga kelgan tilshunoslikning yangi sohalaridan biri sanaladi. O'zbek onomastikasi (nomshunosligi) o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning eng rivojlangan sohalaridan biriga aylandi. O'zbek

nomshunosligi bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli tadqiqotlar o'zbek onomastikasi sohasini bir qator monografiyalar, risolalar, izohli lug'atlar, ko'p sonli ilmiy maqolalar, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari bilan boyitdi².

Ma'lumki, onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi, shuningdek tildagi barcha atoqli otlar yig'indisini o'zida ifodalaydi.

O'zbek tilining onomastik tizimi hajman ulkan mazmunga boy, serqirra hamda bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan lisoniy hodisadir. Tilning leksik boyligi konkret lug'aviy birliklar (leksemalar)dan iborat bo'lganidan, tilning onomastik fondini onomastik leksika doirasida mujassamlashtiruvchi konkret atoqli otlar tashkil qiladi. Ushbu konkret nomlar onomastikada "til birliklari", "leksik birliklar", "nutq birliklari" deb yuritiluvchi terminlarga o'xshatma tarzida "onomastik birliklar" deb yuritilmoqda. Onomastik birlik deyilganda, aslida konkret atoqli ot ko'zda tutiladi.

Xuddi shu fikrni Ozarbayjon tilshunosi A.Gurbanov ham yozadi: "onomastik birlik onomastika doirasida umuman atoqli ot tushunchasini anglatadi"³.

Onomastik birliklarni belgilash, ularni tadqiq qilish darajasi turli tillar tilshunosligida turlichadir.

Atoqli otlar bir tur, bir guruhga mansub narsalardan bittasini ajratib olgan holda nomlaydi. Bunda ajratib olinayotgan narsa yoki obyektning unga nom berayotgan kishilar hayotiy ehtiyojlari uchun muhimligi, o'sha obyektlarni boshqalarga nisbatan qandaydir farqli

² Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич (XIX аср охиридан – 2008 йилгача эълон қилинган ишлар олинган). –Наманган, 2008. –Б. 168.

³ Жўраев Б., Бегматов Э. Атоқли отларни ўрганишга доир баъзи мулоҳазалар//Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 3-сон.

xususiyatlarga egaligi muhim rol o'ynaydi. Ko'rinadiki, atoqli otlar narsa va hodisalarni, obyektlarni yangilab, donalab atoqli ot berib nomlash o'ziga xos ehtiyojlar, qonuniyat natijasidir.

Atoqli otlar til lug'at sistemasida o'z o'rniga ega bo'lib, katta bir guruh so'zlarni qamraydi. Atoqli otlar fanda onomastik birliklar tizimida o'rganiladi. Onomastika atamasi 2 ma'noda ishlatiladi:

1. Tilshunoslikning atoqli otlarni o'rganuvchi bo'limi.
2. Atoqli otlar majmuasi⁴.

Tilda atoqli otlarning yig'indisi mazkur tilning nomlar boyligini tashkil qiladi. Tilning onomstik fondidagi atoqli otlar o'zi atayotgan predmet yoki obyektning xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Ular turli-tuman jonsiz predmetlarning yoki insonlarning atoqli otlari bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, atoqli otlar ham "sistemalarning sistemasi" dir⁵. Ya'ni uning o'zi alohida bir butun sistemani tashqil qilib, ayni vaqtda bir necha sistemalarga bo'linadi:

antroponim – kishilarning atoqli nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablari, taxalluslari), *toponim* – geografik obyektlarning atoqli nomlari, *teonimiya* – turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari, *zoonim* – hayvonlarga qo'yiladigan (shartli) atoqli nomlar, laqablar, *kosmonim* – fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqatgan nomlari, *astroponim* – ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar) nomlarining majmuyini o'zida ifodalaydi. Bundan tashqari, onomastikaning yana bir qancha bo'lim (guruh)lari mavjud. Masalan, onomastikaning bir bo'limi *realionimlar* (avval va hozir mavjud bo'lgan obyektlarning nomlari) deb nomlansa,

⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

⁵ Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти// Ўзбек тили ва адабиети. 2013, 3-сон.

unga zid bo'lgan *mifonimlar* xayoliy-to'qima obyektlarning nomlarini bildiradi.

Atoqli nomlarning til (lisoniy) xususiyatlarini o'rganilish darajasiga qarab onomastika *adabiy va dialektal onomastika, odatdagi (amaliy) va poetik onomastika, zamonaviy va tarixiy onomastika, nazariy va amaliy onomastika* kabi turlarga bo'linadi.

Onomastika, shuningdek, tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy, struktur, genetik, areal, onomastik xaritalashtirish va boshqa usullarini qo'llagan holda, atoqli nomlarning fonetik, morfologik, derivatsion (yasalish, shakllanish), semantik, etimologik kabi jihatlarini ham o'rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmatova I.H. Sharopov J. Onomastikada toponimikaning o'rni. "Boshlang'ich ta'limda zamonaviy ta'lim tarbiya: muammo va yechimlar" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Qo'qon. 64-67-betlar
2. Адизова Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Бухоро, 2021. – Б.23.
3. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Т.: Фан, 2006. – Б.15.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 515
5. Муллазоде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. – Баку: Маариф, 1979. – С.137-138.
6. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М.: Наука, 1985. – С.49.
7. Смолицкая Г.П. Топонимический ареал и вопросы реконструкции лексической системы языка (на славянском материале) // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С.115.